

3.5.1. Wpływ dodatkowych czynników, które mogą wspomagać lub zakłócać proces udzielania odpowiedzi.....	105
3.5.2. Zagadnienia dotyczące logiki konwersacji i jej znaczenie dla budowy kwestionariusza.....	106
3.5.3. Zagadnienia dotyczące konfidencjonalności w wywiadach kwestionariuszowych.....	109
3.6. Krytyczne spojrzenie na teorię Norberta Schwarza.....	111
4. Zastosowanie psychologii poznawczej Norberta Schwarza w warunkach polskich. Prezentacja wyników badania własnego.....	113
4.1. Efekty związane z budową narzędzia badawczego – część I.....	114
4.1.1. Efekt pierwszeństwa i świeżości.....	114
4.1.1.1. Efekt pierwszeństwa i świeżości w pytaniach z dwoma lub trzema alternatywami odpowiedzi.....	114
4.1.1.2. Efekt pierwszeństwa i świeżości w pytaniach z długą listą odpowiedzi.....	121
4.1.1.3. Efekt pierwszeństwa i świeżości w pytaniach ze skalami słownymi.....	129
4.1.2. Efekt kontrastu.....	139
4.1.3. Efekt kontekstu – asymilacji lub kontrastu (odrzućenia).....	142
4.2. Efekty związane z budową narzędzia badawczego – część II.....	151
4.2.1. Opinie porównawcze. Znaczenie kierunku porównań.....	151
4.2.2. Respondenci uczą się ze skal, które badacz umieszcza w pytaniach.....	155
4.2.3. Wartości numeryczne na skali mogą zmienić znaczenie etykiet.....	162
4.2.4. Asymetria zakazywać – pozwalać.....	166
4.2.5. Oferowanie odpowiedzi trudno powiedzieć.....	171
4.2.6. Alternatywa ze środka skali umieszczona raz na miejscu właściwym, a raz na końcu.....	174
4.3. Krytyczna analiza wyników badań.....	178
4.3.1. Ocena rozbieżności pomiędzy rezultatami badań polskich a wynikami badań Norberta Schwarza.....	178
4.3.2. Lista pomysłów do kolejnych badań.....	182
Zakończenie: Rozczarowania i nadzieje.....	185
Bibliografia.....	189
Aneks 1: Struktura próby.....	199
Aneks 2: Organizacja badań.....	203
Aneks 3: Narzędzie badawcze.....	207
Aneks 4: Wykaz porównywanych pytań.....	211
Aneks 5: Wykaz symboli współczynników statystycznych.....	238
Summary.....	239

OD REDAKCJI

Przedstawiamy Czytelnikom kolejny już XI tom *Analiz i prób technik badawczych w socjologii*. Seria ta została zapoczątkowana w roku 1966 przez jej pomysłodawcę, a następnie współredaktora i współautora, Zygmunta Gostkowskiego, kierownika ówczesnej Pracowni Metod i Technik Empirycznych Badań w Socjologii w ramach Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. Tak więc w roku 2006 mija czterdziestolecie tego wydawnictwa, co skłania do retrospektywnego spojrzenia na genezę i uwarunkowania społeczno-polityczne pomysłu zapoczątkowania badań metodologicznych, jakimi były *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*. Jak wiadomo, gdy panował jako ideologia partyjno-państwowa marksizm-leninizm rodem z ZSRR, ideologia ta nie dopuszczała istnienia socjologii jako odrębnej nauki o społeczeństwie, konkurencyjnej wobec marksizmu-leninizmu; traktowano ją jako „burżuazyjną, idealistyczną pseudonaukę”, nie warta uwagi.

Punktem zwrotnym była śmierć Stalina w roku 1953, lecz dopiero po trzech latach, rozpoczęły się zmiany polityczne będące złagodzeniem terrorystycznej dyktatury totalitarnej. Nastąpiła krótkotrwała „odwilż” polityczna w roku 1956. Restytuowano socjologię, potępioną i zlikwidowaną w roku 1950. Jednakże zarazem już od roku 1957 zaczęto „przykręcać śrubę” cenzury, co zawęziło znacznie zakres tematów i problemów badawczych, jakimi można było się zajmować z perspektywą nieskrepowanej publikacji wyników. Inaczej mówiąc – socjologia miała być „marksistowska”. W szczególności dotyczyło to problematyki kształtowania opinii publicznej i jej uzewnętrznienia.

Piszący te słowa został tym osobiście dwukrotnie dotknięty. Najprzód nie można było opublikować całej dysertacji na stopień „kandydata nauk” (był to sowiecki odpowiednik doktoratu) poświęconej zagadnieniom opinii publicznej i demokracji w amerykańskiej myśli społecznej na przełomie XIX i XX wieku. Nie doszło nawet do przedłożenia tekstu cenzurze – bo Ossolineum po cichu wycofało tę pracę ze swego planu wydawniczego. Udało się tylko opublikować część tej pracy (140 stron) jako artykuł pt. *Szkice o amerykańskiej wierze w opinię publiczną* w roku 1962, w 11 numerze „Studiów Socjologiczno-Politycznych”.

O zaostrej się bezwzględności cenzury świadczy fakt, że kolejna obszerna książka pt. *Socjologiczne problemy czytelnictwa pism społeczno-kulturalnych* została w roku 1966 w całości nie dopuszczona do publikacji, pomimo

początkowego przyjęcia jej do druku przez Krakowskie Wydawnictwo Literackie i zaawansowania pracy edytorskiej nad nią. Z nieoficjalnych „przećieków” dowiedziałem się, że powodem było to, iż w pracy omawiałem między innymi czytelnictwo „Nowej Kultury” i „Przeglądu Kulturalnego” – tygodników dość popularnych, które zostały akurat wtedy oskarżone przez PZPR o „rewizjonizm” i zlikwidowane; zastąpiono je bardziej propartyjnym, nowym tygodnikiem „Kultura”. Zaś moja obszerna praca dotąd pozostaje „w szufladzie” (udało się opublikować niektóre jej fragmenty w czasopismach socjologicznych).

Wobec takiej nieprzewidywalności publikowania wyników tematycznie konkretnych badań, autor postanowił zająć się dziedziną problemów ogólnych, a więc metodologią badawczą, czyli właśnie analizami i próbami zastosowania empirycznych technik badawczych w socjologii; w szczególności zaś zajęto się problematyką wywiadu kwestionariuszowego zarówno dlatego, że jest on w ostatnich dziesięcioleciach ilościowo dominującą techniką uzyskiwania podstawowych danych w badaniach socjologicznych, jak i dlatego, że technika ta – pozornie łatwa do zastosowania „dla każdego” wymaga od stosujących ją badaczy nie tylko doświadczenia terenowego, lecz także świadomości metodologicznej i wiedzy o jej możliwościach i ograniczeniach.

W tomie pierwszym zamieszczona była przedmowa pióra prof. Jana Szczepańskiego, określająca ów nowy nurt badawczy już zainicjowanych prac, w której m.in. czytamy: [...] *Doniosłość tych prac jest oczywista dla samych socjologów [...]. Mamy tu bowiem do czynienia z zamierzeniem badawczym, wychodzącym z ogólnych założeń socjologii wiedzy, a pośrednio także z założeń historycznych, stwierdzających, że poznanie socjologiczne jest zawsze zrelatywizowane do sytuacji historycznej, w której przebiega, że procesy historyczne i struktury społeczne, w które uwikłani są badacze i badani, wyznaczają w jakimś stopniu przebieg i wyniki badania. Pracownia i zespół kierowany przez docenta Z. Gostkowskiego rozpoczynają systematyczne, lecz bardzo żmudne studia zmierzające do uzyskania empirycznie uzasadnionych odpowiedzi opisujących mechanizm tego wpływu. Przy czym w dalszej perspektywie nie chodzi tu tylko o zbadanie tego mechanizmu. Chodzi o coś więcej, o znalezienie sposobów i metod jego neutralizacji.*

W ówczesnych warunkach dyktatury totalitarnej chodziło o to, jak aranżować sytuację w wywiadach z respondentami, aby „zneutralizować” możliwe wypaczenia ich wypowiedzi spowodowane obawą przed wszechwładną monopartią narzucającą społeczeństwu jedyną poprawną politycznie wersję opinii o większości spraw publicznych.

Tom pierwszy inicjujący serię kolejnych tomów zawierał również obszerny artykuł programowy kreślący problematykę dalszych badań, zatytułowany: *O założeniach i potrzebie empirycznych badań nad technikami i procedurami badawczymi w socjologii*. W szczególności warto zwrócić uwagę na wpro-

dzony tam aparat pojęciowy ukierunkowujący „badania nad badaniami”. Wystarczy przytoczyć tytuły podrozdziałów: wiedza warunkująca poprawność delimitacji faktów poddawanych badaniu, wiedza o społecznych warunkach stosowania wywiadów i ankiet jako adekwatnych technik w socjologii, społeczna sytuacja badań socjologicznych w kulturze amerykańskiej, naturalność a sztuczność sytuacji badawczej w warunkach polskich – problem aranżowania ról społecznych w wywiadach i ankietach wypełnianych, układ ról społecznych w sytuacji badawczej a problem szczerości uzyskiwanych wypowiedzi, model respondenta i sytuacji wywiadu czy ankiety oraz jego znaczenie dla praktyki badawczej, czynniki i okoliczności kształtujące wyobraźnię społeczną badacza projektującego rolę respondenta dla badanych.

Okazało się, że tego rodzaju język nie wzbudził u cenzury restrykcyjnych działań – i tom pierwszy ukazał się bez jej ingerencji.

Kolejne tomy spotkały się z uznaniem środowiska naukowego, a w dziesięciolecie ukazywania się serii *Analiz...*, po publikacji V tomu w roku 1976 sekretarz naukowy PAN przyznał Z. Gostkowskiemu nagrodę za współudział w kierowaniu Zespołem i przygotowaniu tego wydawnictwa.

Po ukazaniu się pierwszego tomu *Analiz...* ich inicjator i współautor wyjechał do Paryża do kilkuletniej pracy w UNESCO nad projektem badawczym dotyczącym zasobów ludzkich, a zwłaszcza wysoko wykwalifikowanych kadr jako czynnika wzrostu gospodarczego w krajach słabo rozwiniętych. W związku z tym do prac redakcyjnych nad wydawaniem *Analiz...* dołączył w roku 1968 wybitny uczony specjalizujący się w metodologii prof. Jan Lutyński, kierownik Zakładu (w latach późniejszych Katedry) Metod i Technik Badań Społecznych w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego. Odtąd jego artykuły – jak i jego współpracowników – wzbogacały zakres tematyczny kolejnych tomów *Analiz...* Np. cały tom IV (1968) poświęcony analizom weryfikacyjnym dotyczącym zmiennych społeczno-demograficznych przygotowany był pod redakcją jego oraz doc. Krystyny Lutyńskiej, zastępującej piszącego te słowa na czas jego pobytu w UNESCO. Rezultatem tego pobytu były zresztą dwa artykuły w III tomie *Analiz...* autorstwa osób związanych z UNESCO, dotyczące problemów społecznej sytuacji wywiadów w krajach słabo rozwiniętych oraz pomiaru poziomu piśmienności (*literacy*) w takich krajach.

Niestety w roku 1988 przedwczesna śmierć prof. Jana Lutyńskiego przerwała naszą współpracę. Ostatnio, od roku 2006 w skład redakcji *Analiz...* weszła uczennica i następczyni prof. Lutyńskiego kierująca obecnie Katedrą Metod i Technik Badań Społecznych UŁ prof. Anna Kubiak.

Pełne retrospektywne spojrzenie na dotychczasowy dorobek zawarty na 3500 stronach 10 tomów *Analiz...* nie jest tutaj możliwe. Musimy się zadowolić bardzo skrótowym zasygnalizowaniem występujących tam obszarów problemowych. W kolejnych tomach starano się w sposób bardziej pogłębiony przed-

stawić między innymi: 1. analizy weryfikacyjne takie jak ocena i porównywanie rezultatów badawczych opartych na danych uzyskiwanych za pomocą różnych technik (tom I – 1966, tom IV – 1972 i tom V – 1975), 2. społeczną sytuację wywiadu (tom I – 1966), 3. ocenę wiarygodności danych odnoszących się do zmiennych osobowych respondentów, uzyskiwanych drogą wywiadów (tom VI – 1976), 4. studia nas pilotażem badawczym (tom V – 1975), 5. analizy zachowań respondentów i ankierów w sytuacji wywiadu (tom III – 1970), 6. specyfikę ankiety wypełnianej przez respondentów (tom II – 1968), 7. kulturowy i społeczny kontekst wywiadu socjologicznego (tom III – 1970 i tom IV – 1972), 8. wiarygodność uzyskiwanych w wywiadzie informacji pierwotnych oraz skal i wskaźników konstruowanych na ich podstawie (tom VIII – 1990), 9. wyniki studiów eksploracyjnych nad społecznymi stereotypami chłopca, urzędnika i robotnika w Polsce (tom VII – 1989), 10. kwestia humanizacji poznawczej i moralnej procedur badawczych stosowanych w socjologii (tom IX – 1992), 11. czy wreszcie sondaże opinii jako zjawisko społeczne w naszym kraju (tom X – 2001, współredagowany przez dr Pawła Daniłowicza).

Tom jedenasty z kolei prezentuje pracę jednej autorki, Anety Krzewińskiej, również poświęconą wywiadowi socjologicznemu. Autorka przedstawia w niej swą dysertację doktorską poświęconą rezultatom weryfikacji na gruncie warunków polskich hipotez sformułowanych przez Norberta Schwarza wraz z obszerną recenzją pióra prof. Andrzeja P. Wejlana.

Na koniec warto przypomnieć, że równoległe z ukazywaniem się kolejnych tomów *Analiz...*, w okresie 1972–1989 ukazało się nakładem Instytutu Filozofii i Socjologii PAN 9 numerów zeszytów seryjnego wydawnictwa pt. *Z metodologii i metodyki socjologicznych badań terenowych* pod redakcją naukową piszącego te słowa (jeden tylko numer 8 z roku 1985 redagowała doc. Krystyna Lutyńska). Konieczność tego wydawnictwa, uzupełniającego *Analizy...* wyniknęła ze zwiększenia liczby różnorodnych badań własnych Instytutu oraz zakresu koordynacji i konsultacji badań prowadzonych przez inne ośrodki i instytucje, czym zajmowała się Sekcja Technik i Narzędzi Badawczych, a następnie – od 3 zeszytu – Zespół Metodologii Badań Socjologicznych w Łodzi. Zwiększyło się też grono osób zajmujących się sprawami warsztatu socjologicznego gotowych do podzielenia się przemyśleniami, doświadczeniami i rezultatami własnych badań i prób metodologicznych. W dziewięciu zeszytach (łącznie 1400 stron) ukazały się 44 artykuły 29 autorów; chociaż byli nimi najczęściej pracownicy naukowo-badawczy PAN zatrudnieni w sekcji, a następnie w zespole wydającym tę serię, to jednak często trafiali się badacze spoza PAN (np. prof. A. Sułek z UW, prof. J. Lutyński z UŁ, prof. W. Sitek z Uniwersytetu Wrocławskiego). Często też ukazywały się w zeszytach wybitne prace magisterskie.

Wartość naukowa prac zawartych w tej dodatkowej serii wydawniczej nie ustępowała poziomowi naukowemu prac publikowanych w *Analizach...*, a ich ogłaszanie poza *Analizami...* i to w bardzo ograniczonym nakładzie (ca 300–350 egz.) i w formie powielaczowej – wynikało tylko z ograniczeń finansowo-publikacyjnych. Wśród poruszanych problemów były takie, które nadal są aktualne dla praktyki badań sondażowych, a nie były gdzie indziej podejmowane. Oto szereg przykładów tak dobranych, aby ukazać ich różnorodność: zeszyt 1. analiza porównawcza dwóch sposobów pytania o konsumpcję kulturalną, zeszyt 2. różne techniki kontroli pracy ankierów w terenie, zeszyt 3. analiza istotności odpowiedzi respondentów otrzymywanych w pogłębionym pilotażu, zeszyt 4. próba pomiaru efektu ankierskiego oraz błędów popełnianych przez ankierów w wywiadzie kwestionariuszowym, zeszyt 5. drażliwość i trudność pytań metryczkowych w wywiadzie w świetle opinii respondentów i obserwacji, zeszyt 6. rozmiary i kierunek błędów w wypowiedziach respondentów na temat konsumpcji kulturalnej, zeszyt 7. pytania puste (*dummy questions*) w wywiadzie – teoretyczne i praktyczne aspekty ich stosowania, zeszyt 8. ankieta pocztowa a wywiad kwestionariuszowy, zeszyt 9. problemy i trudności związane z prowadzeniem międzynarodowych badań porównawczych przy pomocy standaryzowanych wywiadów kwestionariuszowych.

Egzemplarze poszczególnych zeszytów są dostępne dla czytelników w Bibliotece Instytutu Socjologii UŁ oraz w Bibliotece Uniwersyteckiej w Łodzi.

Zarówno tomy *Analiz...* jak i zeszyty *Z metodologii i metodyki...* (za wyjątkiem ostatniego) były zaopatrzone w streszczenia treści w języku angielskim. Zasadę tę utrzymano również w niniejszym XI tomie *Analiz...*

Zygmunt Gostkowski